

JAKIE SZANSE PRZETRWANIA MA PÓŁNOCNOZACHODNI DIALEKT JĘZYKA KARAIMSKIEGO?¹

ABSTRACT: The aim of the article is to present the efforts made over the last hundred years to maintain the knowledge of the native tongue among Karaims in Poland and Lithuania. After World War I, the awareness of the importance of the vernacular language for the preservation of cultural heritage increased, but the knowledge of the Karaim has been systematically declining. In the last 30 years, attempts to revitalize the mother tongue have intensified. Nevertheless, with the rapidly declining Karaim populations in Poland and Lithuania, the level of language proficiency is dropping even faster. The North-Western dialect is the only one still spoken today. In recent years, field recordings are being made to preserve the sound of the Karaim, which is listed on the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. Currently, out of about 300 people living in Poland and Lithuania, only ten percent can speak their ancestors' tongue.

KEYWORDS: Karaims, Karaim language, North-Western Karaim, endangered languages

Wraz ze znaczącym spadkiem liczebności populacji Karaimów polsko-litewskich niewspółmiernie szybko spada odsetek osób posługujących się językiem karaimskim. Świadomość tego faktu mieli działacze społeczni i naukowcy na przestrzeni wielu dziesięcioleci i już od ponad stu lat czynione są próby spowolnienia tego procesu. W ostatnich zaś latach prowadzone są również nagrania terenowe ostatnich użytkowników, mające na celu utrwalenie brzmienia języka karaimskiego i stworzenie bazy do przyszłych badań językoznawczych.

Język narodowy Karaimów, którym przez wieki posługiwali się w życiu codziennym, należy do kipczackiej gałęzi rodziny języków tureckich (turkijskich). W odróżnieniu od mowy Tatarów osiadłych w Rzeczypospolitej, przetrwał do czasów nam współczesnych. Przyczyn tej żywotności należy upatrywać w zamieszkiwaniu w zwartych, hermetycznych skupiskach oraz obecności języka narodowego w liturgii. Ten ostatni fakt już w końcu XVII wieku zauważył szwedzki orientalista, Gustaw Peringer w swej relacji z podróży, w której odwiedził m.in. Karaimów w Trokach i Birzach, interesując się ich konfesją² (Zajączkowski 1939; Şişman 1952; Németh 2020a). Znaczącym czynnikiem wpływającym na zachowanie języka była też restrykcyjnie przestrzegana endogamia powodowana względami wyznaniowymi, a po II wojnie światowej także kulturowymi.

---

¹ Badania, na których opiera się niniejsza publikacja, zostały sfinansowane przez Europejską Radę ds. Badań Naukowych (European Research Council – ERC) w ramach programu Unii Europejskiej w zakresie badań naukowych i innowacji Horyzont 2020 (umowa o dotację nr 802645).

² Zajączkowski (1939, s. 93, przypis 10) cytuje również Johanna Jacoba Schudta, który przytacza zapis Johannesa Buxtorfa (zm. 1629). Ten ostatni już na początku XVII wieku podał podobną informację o Karaimach z Teodozji na Krymie, którzy „czytają Pismo Mojżesza po turecku”.

Karaimski nie wykształcił jednego wspólnego języka literackiego, lecz dzielił się na trzy dialekty. Na Krymie i w południowej Rosji posługiwano się wschodnim, czyli krymskokaraimskim, którego pozycja jako osobnego dialektu ze względu na podobieństwo do krymskotatarskiego, jest przedmiotem dyskusji w świecie nauki (Jankowski 2003a; Shapira 2003; Jankowski 2008; Németh 2012, 2015b, 2015d). Używany w skupiskach na terenie Litwy i Polski dialekt zachodni dzielił się z kolei na dwa poddialekty: południowozachodni, tradycyjnie nazywany łucko-halickim oraz północnozachodni, czyli trocko-wileński, którym posługiwano się również na północy Litwy np. w Poniewieżu (więcej o języku karaimskim, jego periodyzacji i dialektach, zob. Dubiński 1982, 1993; Jankowski 2003b; Németh 2012, 2015a, 2015b, 2015c, 2018; Sulimowicz 2001).

W drugiej połowie XIX wieku język karaimski stał się obiektem zainteresowania nauki. Powstała nowoczesna szkoła turkologiczna, podwaliny której położyły badania terenowe i publikacje Wilhelma Radloffa (1837–1918). Uczony włączając do swych fundamentalnych dzieł karaimski materiał leksykalny i próbki krymskokaraimskiej literatury ludowej, wprowadził Karaimów w orbitę zainteresowań turkologii (Radlov 1893–1896, 1893). Badania prowadzili naukowcy rosyjscy i austriaccy, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości język karaimski stał się przedmiotem zainteresowania przedstawicieli rodzimej orientalistyki i turkologii. Kierunek ten zapoczątkował już wcześniej polski orientalista, Jan Grzegorzewski (1849–1922), który odwiedzał Halic i publikował materiały na temat języka mieszkańców tej jedynej położonej w zaborze austriackim gminy karaimskiej (Dubiński 1959, 1969; Sulimowicz 2001; Jankowski 2003b; Németh 2012; Kizilov 2013).

Niewątpliwie ogromny wpływ na dbałość o język narodowy, jako ważny element spuścizny kulturowej, miały badania prowadzone wśród Karaimów przez wybitnego polskiego orientalistę, prof. Tadeusza Kowalskiego (więcej o T. Kowalskim zob. np. Zaborowski 2000). Poprzez bliskie relacje z Karaimami uczony zdołał rozbudzić w nich troskę o zachowanie i czystość mowy przodków. Szło to w parze ze wzrastającym poczuciem więzi opartej już nie tylko na czynniku wyznaniowym, ale także na poczuciu przynależności do wspólnoty etnicznej o tureckich korzeniach. Owocem wycieczki naukowej Kowalskiego do skupisk w Trokach i Wilnie była pierwsza nowoczesna monografia języka Karaimów pt. *Teksty karaimskie w narzeczu trockim* (Kowalski 1929). Kontakty z profesorem, a później z jego dziełem, osiągalnym nie tylko dla świata nauki, ale dostępnym także dla samych Karaimów, stanowiły inspirację do zainteresowania rodzimym językiem, dążenia do pogłębiania jego znajomości i poszerzania zakresu użytkowania (zob. np. Sulimowicz 1999b).

Cechą charakterystyczną sytuacji językowej Karaimów we wszystkich skupiskach na terenie Polski i Litwy była wielojęzyczność. Językami liturgii były hebrajski i karaimski. Tym ostatnim posługiwano się także na co dzień, a oprócz niego mówiono także językami nie-karaimskiego otoczenia, służącymi również w kontaktach zewnętrznych: w Trokach i na Wileńszczyźnie był to język polski, a wśród starszego pokolenia dodatkowo rosyjski, na Litwie kowieńskiej litewski. Obok południowo-zachodniego dialektu karaimskiego oraz języka polskiego w Haliczu używany był też ukraiński, a w Łucku – rosyjski.

W okresie do II wojny światowej karaimski pozostawał nieprzerwanie środkiem komunikacji werbalnej wewnątrz społeczności, niemniej zaczęły się pojawiać oznaki tracenia przez poszczególne osoby pełnej kompetencji w tym języku. Jak relacjonuje już w roku 1925 Tadeusz Kowalski,

Karaimi trocący mówią między sobą wyłącznie po karaïmsku, chociaż wszyscy władają także językiem polskim. Pośród inteligencji spotyka się jednostki, które po karaïmsku już nie mówią, ale przeważnie język ten jeszcze rozumieją (Kowalski 1926b, s. 24).

Tendencja ta z czasem przybierała na sile, z czego zdawali sobie sprawę zarówno naukowcy, jak i działacze społeczni i religijni. W trudnych warunkach ekonomicznych po I wojnie światowej jedną z głównych trosk stało się zorganizowanie życia religijnego i oświatowego. W Trokach w latach 1918–1923 działała państwowa szkoła powszechna z polskim językiem wykładowym, do której uczęszczało około 50 dzieci karaïmskich, przyswajając m.in. wiedzę z religii oraz język karaïmski. Lekcje odbywały się po polsku (4 godziny) i po karaïmsku (1 godzina). W 1924 roku szkoła ta została wchłonięta przez 7-klasową szkołę ćwiczeń przy Państwowym Liceum Pedagogicznym w Trokach, gdzie nauka języka i religii była kontynuowana. Równolegle w 1927 roku powstała szkółka parafialna, gdzie nauczano religii karaïmskiej oraz języków hebrajskiego i karaïmskiego (Dubieński 1987; Wróblewska 2015a, 2015b).

Od schyłku XIX wieku do II wojny światowej znacznie zwiększył się zakres użytkowania języka karaïmskiego, który – jak pisał w 1926 roku Ananiasz Zajęczkowski –

zatacza przez ostatnie dziesięciolecia co raz to szersze koło, [stając się] groźnym rywalem do niedawna jeszcze dominującego w liturgii języka hebrajskiego (Zajęczkowski 1926, s. 7).

Obok od dawna stosowanej praktyki czytania cotygodniowych ustępów z Biblii metodą *peszataba*, czyli recytowania z pamięci przekładu na język karaïmski, patrząc na tekst oryginału hebrajskiego, język narodowy poszerzał swój zakres użycia podczas nabożeństw, wypierając hebrajski także z modlitw i pieśni. Podobnie rzecz się miała w piśmiennictwie, tak religijnym, jak i świeckim. Hebrajski jako język świętych tekstów, pozostawał językiem nauki i oficjalnej korespondencji, a osoby z jego dobrą znajomością cieszyły się estymą i zajmowały wyższe miejsca w hierarchii społecznej. Także w dokumentach i korespondencji w języku karaïmskim niektóre fragmenty hebrajskie miały podwyższać rangę wypowiedzi i nadawać jej ton oficjalności, podobnie jak zwroty grzecznościowe (Németh 2012, s. 58). Niemniej jednak, w dwudziestoleciu międzywojennym hebrajszczyzna również w korespondencji ustępuje miejsca karaïmskiemu, a piśmiennictwo religijne – twórczości o charakterze świeckim. Powstaje literatura piękna w języku narodowym: utwory sceniczne, opowiadania, poezje, piosenki, przekłady z literatury polskiej i obcej, wydawane są periodyki (Dubieński 1987, 1992; Sulimowicz 1999a; Hopeavuori 2003).

Zdawać by się mogło, że taki rozkwit języka narodowego mógłby satysfakcjonować ówczesnych działaczy społecznych i religijnych, w rzeczywistości jednak dostrzegano stopniowe odchodzenie od karaïmskiego na rzecz języka polskiego, a także zwracano uwagę na jakość języka używanego zarówno w mowie, jak i w piśmie. Niestrudzonymi orędownikami puryzmu językowego i oczyszczenia go z obcych naleciałości byli m.in. Aleksander Mardkowicz (1875–1944) z Łucka i Szymon Firkowicz (1897–1982) z Trok. Obaj zostawili po sobie wiele tekstów w języku karaïmskim – ten pierwszy w dialekcie południowozachodnim, drugi zaś w północnozachodnim. Mardkowicz, z zawodu notariusz, pisał i własnym sumptem wydawał broszury z opowiadaniem i poezjami, redagował czasopismo w języku narodowym „Karaj Awazy” (Głos Karaima), był autorem słownika karaïmsko-niemiecko-polskiego i niezwykle aktywnym popularyzatorem języka,

kultury i historii Karaimów (Dubiniski 1988; Sulimowicz 2013). Pozostawał w kontakcie z profesorem T. Kowalskim, traktując uczzonego jako autorytet w sprawach językowych. Kowalski udzielał mu porad i sugestii związanych z rewitalizacją języka, jak np. w liście z 15 marca 1930 roku, gdy pisał, by nie tworzyć pochopnie neologizmów karaimskich, a

jak najwięcej wydobywać z niepamięci przez odszukiwanie w tekstach i odpytywanie starych ludzi (Sulimowicz 1999b, s. 56–57).

Co ciekawe, Aleksander Mardkowicz stał się z kolei autorytetem językowym dla Karaimów z Litwy kowieńskiej. Zamieszkujący w Poniewieżu i okolicach, w przeciwieństwie do swych rodaków z Trok i Wilna, nie podlegali wpływowi języka polskiego i w dużo większym stopniu zachowali znajomość karaimskiego, którym płynnie posługiwali się w życiu codziennym. Niemniej nie była to, jak się wydaje, pełna kompetencja językowa satysfakcjonująca osoby wykształcone. Z ostatnio opublikowanych listów z Poniewieża do Aleksandra Mardkowicza (Sulimowicz 2021), nadesłanych przez członków stowarzyszenia młodzieżowego „Onarmach” (Powodzenie), wydających w języku karaimskim pismo pod tym samym tytułem, wynika, że inteligenci karaimscy szukali akceptacji swych działań, tekstów, a także porad językowych u niestrudzonego krzewiciela spuścizny karaimskiej z Łucka. Inny z poniewieskich korespondentów, Jakub Malecki (Jokūbas Maleckas, 1889–1952), tłumacz na karaimski utworów Kryłowa, Puszkina i Lermontowa, prosząc w liście z 5 lutego 1936 roku o ocenę jednego ze swych dzieł, tak scharakteryzował poziom znajomości języka:

w tutejszej społeczności karaimskiej wśród współwyznawców nie ma kompetentnych osób nie tylko w dziedzinie narodowej literatury karaimskiej, lecz ogólnie mniej więcej znających język, potrafiących ze zrozumieniem przeczytać karaimskie czasopismo, jeśli oczywiście nie liczyć domowych rozmów (Sulimowicz-Keruth 2021, s. 99–100).

Narzeka przy tym jednak, że i jemu wiele słów z pamięci ulatuje, a brak odpowiedniego słownika utrudnia pisanie. Jak widać, Malecki, dążąc do perfekcji na poziomie literackim, surowo ocenił znajomość języka wśród pobratymców, uważając biegłość w mowie potocznej za niewystarczającą.

Innym orędownikiem zachowania rodzimego języka i kultury przodków był Sergiusz Rudkowski (1873–1944), również członek łuckiej gminy, wydawca podań historycznych, autor wspomnień, wierszy i utworów scenicznych w języku karaimskim. On także korespondował z prof. Kowalskim (Németh 2020b).

Wspomniany wyżej Szymon Firkowicz (1897–1982), trocki duchowny sprawujący posługę od roku 1920, nauczyciel i wychowawca młodzieży, prowadził lekcje religii i języka karaimskiego. Na tych ostatnich stosował nowatorskie na owe czasy metody nauki dzieci i młodzieży przez gry i zabawy sportowe. Był autorem dziesiątków wierszy, opowiadań, sztuk teatralnych i przekładów, które stanowiły kanwę do animacji w latach międzywojennych karaimskiego życia kulturalnego w Trokach oraz w Wilnie. Zainspirowany kontaktami z prof. Kowalskim, a współpracując z Serają Szapszałem (1873–1961), karaimskim zwierzchnikiem duchowym i jednocześnie orientalistą z wykształcenia, Szymon Firkowicz zwracał baczna uwagę na czystość języka karaimskiego. Nawoływał do rugowania zapożyczeń obcych, przede wszystkim sławizmów, a także hebraizmów, zalecając powrót do rodzimego słownictwa (Firkowicz 1936). Nie bez pewnego ideologicznego

wpływu na jego poczynania w tym zakresie pozostawały działania prowadzone od lat trzydziestych XX wieku w Turcji, gdzie w celu wyeliminowania perskich i arabskich zapożyczeń niekiedy sięgano także do leksyki innych języków turkijskich, w tym karaimskiego (Firkowicz 1936, s. 69; Dubiński 1994, s. 144). Szymon Firkowicz sugerował, aby dziełem oczyszczania języka narodowego zajęło się powstałe w 1932 roku Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej (Firkowicz 1936, s. 72). Sam był jednym ze współzałożycieli Towarzystwa, obok inicjatora jego powstania, propagatora powrotu do karaimskich korzeni językowych, Seraji Szapszała (więcej o powołaniu TMHiLK zob. Gąsiorowski 2004, s. 71–72).

Druga wojna światowa przyniosła katastrofalne skutki dla społeczności Karaimów w Rzeczypospolitej. Zmiany polityczne i wytyczenie nowego przebiegu granic spowodowały, że gminy karaimskie w Haliczu, Łucku, Wilnie i Trokach, i tak niezbyt liczne, zostały zmuszone do podziału na tych, którzy zostają i tych, którzy wyjeżdżają. Nauka języka karaimskiego nie mogła odbywać się oficjalnie w Związku Radzieckim, gdzie z przyczyn ideologiczno-politycznych maksymalnie ograniczano edukację w językach narodowych. Z kolei na terenie Polski w jej nowych granicach Karaimi, którzy przybyli tu w ramach tzw. repatriacji, nie zamieszkiwali już w zwartych skupiskach, a w rozproszeniu. Nowe, obce środowisko, w którym się znaleźli, również nie sprzyjało posługiwaniu się na co dzień rodzimym językiem i przekazywaniu go następnej generacji. Po obu stronach granicy wyrosło pokolenie osób, dla których karaimski nie był już pierwszym językiem używanym na co dzień w domu.

Wielu Karaimów miało świadomość zanikania znajomości języka i podejmowało próby wzmocnienia jego pozycji przede wszystkim przez nauczanie dzieci i młodzieży. Z braku odpowiednich pomocy dydaktycznych w tym zakresie Ananiasz Bezekowicz (1925–1989) przygotował w powielanym maszynopisie podręcznik *Karaj Til' Bitigi* (Podręcznik języka karaimskiego, Bezekavičius 1980). Działania zmierzające do zachowania ojczystej mowy i zwiększenia kompetencji językowych członków społeczności zintensyfikowały się po przemianach politycznych, które dokonały się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku: upadku ZSRR, odzyskaniu przez Litwę niepodległości, reformach ustrojowych. Od lat osiemdziesiątych podejmowane były inicjatywy zajęć językowych dla dzieci i młodzieży w kilkuosobowych grupach prowadzone przez Michała Firkowicza (1924–2000), Marka Ławrynowicza (1938–2011), a wcześniej jeszcze przez Lidię Firkowicz (1931–2003). Powstały kolejne podręczniki: powielany w niskim nakładzie *Karaj Tili – otuz segiz' sahat ašyra* Marka Ławrynowicza (Karaimski w 38 godzin, Lavrinovič 1991), a także *Mieñ karajče ūrianiam* (Uczę się karaimskiego) autorstwa niestrudzonego działacza społecznego i religijnego Michała Firkowicza (Firkovič 1991), wydany w Wilnie pierwotnie jako odbity na powielaczu i oprawiony introligatorsko rękopis, a następnie już w formie drukowanej książki (Firkovičius 1996). Później ukazała się też angielskojęzyczna wersja przygotowana przez Timura Kocaoğlu przy współpracy M. Firkowicza pt. *Karay. The Trakai Dialect* (2006).

Na fali tego ożywienia wielu członków społeczności chwyciło za pióro, by podzielić się z rodakami swą wiedzą i znajomością języka. Powstały w ten sposób publikacje tworzone z myślą o najmłodszym pokoleniu. W roku 2002 Marek Ławrynowicz wydał własnym sumptem niskonakładowe książki, powielane na indywidualne zamówienia: *Aziž Jazyšnyn Jomachlary* (Opowieści Pisma Świętego), zawierająca wybór biblijnych przypowieści (Lavrinovič 2002a), zbiór karaimskich podań, bajek i opowieści zatytuło-

wany *Bir Bar Edi* (Pewnego razu, Lavrinovič 2002b) oraz bajki innych ludów tureckich w przekładzie na karaïmski pt. *Karyndašlarymyzyn Chaznasy* (Skarby naszych braci, Lavrinovič 2002c). Aleksander Jutkiewicz (1931–2017) opublikował karaïmski elementarz dla dzieci *Karaj Aliefbiet'* (Jutkevičius 2009), zaś Michał Zajączkowski (1922–2014) *Bajki dla prawnuków* (Zajączkowski 2012), w którym to wydawnictwie zamieścił dykteryjki, opowiadanka, wiersze różnych autorów, w tym także własne, i podał je w czterech wersjach językowych (karaïmskiej, polskiej, rosyjskiej i litewskiej).

Osobny typ publikacji mających umacniać i upowszechniać znajomość języka stanowią słowniki układane przez rodzimych użytkowników języka (native speakerów). Ukazało się ich kilka. Wspomniany wyżej M. Ławrynowicz wydał *Russko-karaïmskij slovar'* (Lavrinovič 2007, 2012), G. Józefowicz (1935–2022) *Słownik polsko-karaïmski w dialekcie trockim* (Józefowicz 2008), a S. Juchniewicz (ur. 1927) *Podręczny słownik polsko-karaïmski* (Juchniewicz 2008). Najnowszym wydawnictwem tego rodzaju jest słownik litewsko-karaïmski *Lietuvių-karaïmų kalbų žodynas* autorstwa Anny Szpakowskiej (1936–2019), wydany już po śmierci autorki (Špakovska 2020).

W roku 2011 ukazały się *Rozmówki polsko-karaïmsko-litewskie* autorstwa Haliny Kobeckaitė, mogące służyć tak samym Karaïmom, jak i wszystkim zainteresowanym tym językiem. Warto przy tym wspomnieć, że *Rozmówki*, podobnie jak *Podręczny słownik polsko-karaïmski* S. Juchniewicza, opublikowano w Polsce, nakładem działającej przy Związku Karaïmów Polskich Karaïmskiej Oficyny Wydawniczej *Bitik*.

W ciągu ostatnich trzech dekad na Litwie karaïmskojęzyczna bibliografia powiększyła się o wiele pozycji. Michał Firkowicz zredagował zbiór poezji i wierszy dla dzieci autorów karaïmskich pt. *Karaj Jyrlary* (Wiersze karaïmskie, Firkovič 1989). W późniejszym okresie, dla ułatwienia odbioru treści, podobne zestawienia utworów w języku karaïmskim, były publikowane z przekładem na litewski: *Čypčychelej učma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrlary* (Niczym ptak pofrunąć do Trok. Poezje Karaïmów litewskich, Firkavičiūtė 1997), a także antologia dorobku własnego i przekładów Szymona Firkowicza pt. *Bir kiun' edi... Buvo tokia diena...* (Był taki dzień..., Firkovičius 2015). Wiele lat wcześniej ukazał się zbiór tego autora w wersji powielaczowej pt. *Jazyšlar* (Utwory, Firkovič 1971). Warto odnotowania jest studium folkloru muzycznego Karaïmów autorstwa Kariny Firkavičiūtė pt. *Žycie w pieśni karaïmskiej* z tekstami w oryginale oraz w przekładzie na języki polski i angielski (Firkavičiūtė 2016).

Na szczególną uwagę zasługuje współczesna twórczość Szymona Juchniewicza, który nie tylko ułożył wyżej wspomniany słownik, lecz także jest autorem utworu scenicznego *Tirlik Trochta, tirlik jolda* (Życie w Trokach, życie w drodze), wystawionego w 1997 roku podczas obchodów sześćsetlecia osadnictwa karaïmskiego w Trokach. Przełożył również na język karaïmski sceniczną wersję krymskiej legendy pt. *Aga dumpa*, którą w latach 2006 i 2007 publiczności w Wilnie i w Trokach zaprezentował w tej właśnie wersji językowej karaïmski zespół młodzieżowy „Dostlar” z Warszawy.

Osobny dział stanowią wydawnictwa o tematyce religijnej. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości społeczność stanęła przed koniecznością odbudowywania tej sfery życia niemal od podstaw. Wydany przez Michała Firkowicza dwutomowy modlitewnik w języku karaïmskim alfabetem łacińskim *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari* (Zbiór modlitw karaïmskich, Firkovičius 1998, 1999), poprzedzony zbiorem *Karaj koltchalary* z roku 1993 (Modlitwy karaïmskie, Firkovičius 1993), umożliwił społeczności nieznającej już grafii hebrajskiej sprawowanie liturgii i czynne uczestniczenie w życiu religijnym.

W ten sam sposób przygotowano też przekłady ksiąg biblijnych: *Psalmów* (Firkovičius 1994), *Przypowieści Salomonowych* (Firkovičius 2000), *Księgi Hioba* (Kobeckaitė 2019).

Trzeba też zaznaczyć, że wydawany od ponad trzech dekad przez Związek Karaimów Polskich kwartalnik „Awazymyz” (Nasz Głos) regularnie zamieszcza teksty w języku karaimskim (artykuły z karaimskojęzycznej prasy międzywojennej, utwory literatury ludowej i poezje, w tym przekłady z literatury polskiej i rosyjskiej) wraz z tłumaczeniem na język polski, co pozwala czytelnikom zapoznać się z rodzimym piśmiennictwem i językiem. W kwartalniku opublikowano też poezje Aleksandry Romanovskytė, współcześnie tworzącej w języku karaimskim przedstawicielki średniego pokolenia.

Niezwykle ważnym przedsięwzięciem pod względem utrwalania świadomości językowej są organizowane corocznie w Trokach spotkania Letniej Szkoły Języka Karaimskiego. Wydarzenie to, zainicjowane przez miejscowych społeczników przy wydatnym udziale prof. Évy Ágnes Csató z Uniwersytetu w Uppsali, którą środowisku Karaimów przedstawił turkolog i karaimoznawca rodem z Trok, dr Aleksander Dubiński (1924–2002), od blisko dwóch dekad gromadzi Karaimów z różnych stron i w różnym wieku. W trakcie dwutygodniowych na ogół spotkań odbywają się lekcje języka na różnych poziomach oraz różnorakie aktywności integracyjne o charakterze artystycznym i sportowym. Zwieńczeniem każdej edycji jest przygotowane przez młodzież przedstawienie w rodzimym języku. Miarą sukcesu tej cyklicznej imprezy może być fakt, że w ostatnich latach zajęcia językowe w podstawowym zakresie dla grup początkujących zaczęły prowadzić osoby, które same były uczniami pierwszych edycji Szkoły (więcej na ten temat zob. Dubiński 2016, 2017, 2019). W latach 2020–2021 Letnia Szkoła w Trokach nie odbyła się ze względu na pandemię. Prowadzone są natomiast mini-kursy języka karaimskiego online dla mniejszych grup słuchaczy.

Równoległe z aktywnościami zmierzającymi do wzmacniania i poszerzania znajomości języka wśród członków społeczności prowadzone są działania dokumentujące stan faktyczny, z zamiarem utrwalenia brzmienia języka i zebrania materiału dźwiękowego, który będzie mógł służyć do przyszłych badań. Pierwsze tego typu nagrania powstały w latach 70.–90. XX wieku. Zarejestrowano wówczas fragmenty liturgii karaimskiej w wykonaniu wspominanych wyżej Szymona Firkowicza i Michała Firkowicza. W roku 2003 ukazała się płyta CD pod nazwą *Spoken Karaim* (Csató 2003), będąca plonem nagrań terenowych zrealizowanych w Trokach przez Évę Csató i Davida Nathana przy współpracy Kariny Firkavičiūtė. Wydawnictwo to zawiera informacje o Karaimach, ich kulturze i języku, podstawy gramatyki, a przede wszystkim materiał językowy w postaci zbioru nagrań trockich Karaimów w wypowiedziach swobodnych oraz interpretacji tekstów świeckich i religijnych.

W roku 2018 Fundacja Karaimskie Dziedzictwo z udziałem turkologów, dr. Anny Sulimowicz-Keruth i dr. hab. Michała Németha przy współpracy Litewskiego Karaimskiego Stowarzyszenia Kulturalnego (Lietuvos Karaimų Kultūros Bendrija) zrealizowała w ramach umowy z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych i Administracji projekt pn. *Sporządzenie dokumentacji dźwiękowej ostatnich użytkowników mówionego języka karaimskiego*. Pogłębione wywiady przygotowawcze w środowisku litewskich i polskich Karaimów wykazały, że liczba osób posiadających znajomość języka nie przekracza trzydziestu. Dokonano nagrań dwudziestu osób na Litwie i jednej w Polsce, w tym trzynastu kobiet i ośmiu mężczyzn. Najmłodszym informatorem była osoba w pięćdziesiątym roku życia, najstarszym – 96-letnia. Podczas trzech wyjazdów terenowych członkowie zespołu

odwiedzili informatorów w Trokach, Wilnie, Nowym Mieście i Poniewieżu. Z jedną osobą wywiad i nagrania przeprowadzono w Warszawie.

Stopień znajomości języka okazał się zróżnicowany, przy czym jedynie w wypadku kilku osób ich kompetencję językową można było ocenić jako pełną lub niemal pełną. Uwagę zwracał fakt, że u Karaimów będących potomkami osób mieszkających w dwudziestoleciu międzywojennym na terenach Litwy kowieńskiej, gdzie nie było dominującego wpływu języka polskiego, stopień znajomości rodzimej mowy był ogólnie wyższy, choć nie u wszystkich równie wysoki. Niemal wszyscy uczestnicy badania podkreślali doskwierający im brak codziennej praktyki językowej spowodowany malejącą liczbą potencjalnych rozmówców oraz ich rozproszeniem i w tym upatrywali przyczyn trudności w zachowaniu płynności mowy.

W ramach projektu dokonano nagrań wypowiedzi swobodnych, dotyczących głównie historii rodzinnych, ale nie zabrakło też recytacji poezji, w tym także utworów w języku karaimskim autorstwa informatorów. Zarejestrowano też wykonania tradycyjnych piosenek karaimskich (więcej o projekcie i jego wynikach zob. Dubiński 2018). Próbkę nagrań terenowych dokonanych w 2018 roku są dostępne w formie plików dźwiękowych na stronie Fundacji Karaimskie Dziedzictwo³. Zbieranie materiału językowego na Litwie jest kontynuowane jako część działań w projekcie badawczym „KaraimBible”⁴, sfinansowanym przez Europejską Radę ds. Badań (ERC), a realizowanym w Ośrodku Dokumentacji Językowej Instytutu Językoznawstwa, Przekładoznawstwa i Hungarystyki Uniwersytetu Jagiellońskiego we współpracy z Uniwersytetem w Uppsali. W jego ramach powstanie zapisane w transkrypcji naukowej opartej na łacińskiej grafii cyfrowe wydanie Pisma Świętego w trzech dialektach języka karaimskiego. Podstawę ku temu stanowią nieedytowane teksty z okresu od XVII do XX wieku, w tym najstarsze źródła pisane języka karaimskiego. Efektem będzie więc nie tylko złożone narzędzie badawcze dla świata nauki, ale także udostępnienie społeczności Karaimów pełnego tekstu Biblii (Tanachu) w grafii łacińskiej.

Wprawdzie sytuacja związana z pandemią mocno utrudnia kontakty transgraniczne, niemniej jednak w roku 2021 udało się w ramach powyższego projektu dokonać kolejnych nagrań litewskich Karaimów posługujących się rodzimym językiem na różnych poziomach kompetencji. Jest to zadanie niezwykle pilne z tego względu, że większość potencjalnych informatorów to osoby niemłode lub wręcz w bardzo zaawansowanym wieku.

Sytuacja demograficzna Karaimów polsko-litewskich jest bardzo trudna. Utrzymywana do czasów nam współczesnych środowiskowa presja na zachowania endogamiczne, choć już nie tak radykalna jak do okresu II wojny światowej, nie pozostała bez wpływu na liczbę zawieranych związków w ostatnich dekadach. To z kolei przyspiesza od dawna obserwowaną tendencję skrajnie ujemnego przyrostu naturalnego, którego nie poprawiają nawet małżeństwa egzogamiczne. Zawieranie małżeństw mieszanych nie implikuje jednak automatycznie braku więzi następnych pokoleń ze spuścizną przodków, można bowiem zaobserwować wiele przykładów pełnej identyfikacji osób z takich małżeństw z karaimskim dziedzictwem kulturowym. Niemniej, jak wspomniano wyżej, po II wojnie światowej wyrosło pokolenie, dla którego język karaimski nie był już pierwszym, używanym w domu. Dziś rośnie już trzecia taka generacja. Mimo wielu opisanych wyżej wysiłków

³ <https://fundacja.karaimi.eu/pl/projekty/nagrania-jezyka-karaimskiego-podsumowania>

⁴ Pełna nazwa projektu: (Re)constructing a Bible. A new approach to unedited Biblical manuscripts as sources for the early history of the Karaim language.

zmierzających do rewitalizacji języka, naturalne jego przekazywanie potomkom, nawet w związkach niemieszanych, jest już bardzo ograniczone i sprowadza się najwyżej do jednej, dwóch rodzin.

Sytuacja języka karańskiego jest więc krytyczna i pogarsza się w szybkim tempie. Na podstawie danych z 2001 roku *Atlas języków zagrożonych* UNESCO⁵ określił status karańskiego w sposób następujący: na Krymie – wymarły, w zachodniej Ukrainie – krytycznie zagrożony (6 użytkowników w Haliczu), a na Litwie – poważnie zagrożony. Wtedy, tzn. na początku XXI wieku, według badań opublikowanych w roku 2003 na łączną liczbę około 400 Karaimów mieszkających na Litwie i w Polsce, 125 osób zadeklarowało znajomość języka przodków (Adamczuk 2003, s. 65). Dziś liczba ta zmalała czterokrotnie do ok. 30 osób, a z 21 informatorów nagrywanych w 2018 roku, sześciorga nie ma już wśród żywych. W Haliczu obecnie mieszka tylko jeden Karaim, podobnie jest w Łucku, przy czym nie posiadają oni znajomości języka, a dialekt południowozachodni należy uznać za całkowicie wymarły od co najmniej 2015 roku.

Konkludując, trzeba stwierdzić, że mimo wielu działań prowadzonych zarówno na Litwie, jak i w Polsce w zakresie zachowania karańskiego dziedzictwa kulturowego, w tym językowego, odpowiedź na postawione w tytule pytanie nie jest optymistyczna. Wszystko wskazuje na to, że procesu wymierania języka nie da się odwrócić, ale podejmowane od wielu dziesięcioleci wewnątrz społeczności działania pozwalają go spowolnić. Ważną rolę odegrały w tym kursy językowe i karańskojęzyczne publikacje, a wydanie zachodniokarańskiej Biblii w grafii łaćnińskiej poszerzy zakres kontaktu z językiem podczas praktyk religijnych. Niemniej, wyjątkowo pilnym zadaniem pozostaje kontynuacja dokumentacji dźwiękowej ostatnich użytkowników dialektu północnozachodniego – ostatniego żywego dialektu języka karańskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczuk, Lucjan, Halina Kobeckaitė, Szymon Pilecki. *Karaimi na Litwie i w Polsce*. Główny Urząd Statystyczny – Department statystyki Litwy, Warszawa–Wilno, 2003.
- Aqtay, Gulayhan, Henryk Jankowski. *A Crimean Karaim–English Dictionary* (= „Prace Karaimoznawcze”, nr 2). Katedra Studiów Azjatyckich, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2015.
- Bezekavičius, Ananijas. *Karaj til' bitigi – Karaimų kalbos vadovėlis*. Nakładem autora, powielany maszynopis, Vilnius, 1980.
- Csató, Éva Á., Nathan David, Karina Firkavičiūtė. *Spoken Karaim* (CD, Ver. So.1). ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, HLREP, SOAS, University of London, 2003.
- Dubiński, Adam, J. *Mień karajcze ūrianiam, czyli Letnia Szkoła Języka Karańskiego inaczej*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 27, nr 3(52), 2016, s. 28–31.
- Dubiński, Adam, J. *Szklany jubileusz Letniej Szkoły*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 28, nr 3(56), 2017, s. 20–23.
- Dubiński, Adam, J. *Aby mowa ojców nie poszła w zapomnienie*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 29, 3(60), 2018, s. 22–23.
- Dubiński, Adam, J. *Na drodze do pełnoletności*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 30, nr 3–4(64–65), 2019, s. 44–48.
- Dubiński, Aleksander. *Początki zainteresowań językiem i kulturą karańską w nauce europejskiej do końca XIX w.* „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(30), 1959, s. 135–144.

⁵ UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger, <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> [15.01.2022].

- Dubiński, Aleksander. *Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX wieku)*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(34), 1960, s. 145–156.
- Dubiński, Aleksander. „Z życia Karaimów trockich w okresie międzywojennym”. *Karaimi (materiały z sesji naukowej)*, III Pieniężnińskie Spotkania z Religiami, red. Aleksander Dubiński, Eugeniusz Śliwka SVD, Muzeum Misyjno-Etnograficzne Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 1987, s. 30–40.
- Dubiński, Aleksander. *Fragmety korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem (z okazji 40 rocznicy śmierci Profesora)*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1(145), 1988, s. 62–67.
- Dubiński, Aleksander. *Die Karaimen. Eine turkische Minderheit des alttestamentischen Glaubens*. „Acta Orientalia Belgica”, nr 6, 1991, s. 213–225.
- Dubiński, Aleksander. „Życie społeczne i kulturalne Karaimów na Wileńszczyźnie lat międzywojennych”. *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur (Materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989 w czterech tomach)*, (= „Biblioteka pamięci i myśli”, nr 3), red. Elżbieta Feliksiak, t. 1, Tow. Literackie im. Adama Mickiewicza, Oddz. Białostocki: Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Wydział Humanistyczny, 1992, s. 329–342.
- Dubiński, Aleksander. *Lokalizacja języka karaimskiego w świetle jego rozwoju historycznego*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2(165–166), 1993, s. 37–42.
- Dubiński, Aleksander. „Polonya Karayların Türkiye Türkçesiyle ilişkileri”. *IV. Milletler Arası Türkoloji İstanbul 20–25 Eylül 1982, 1983*, [przedruk w:] A. Dubiński, *Karaimca. Prace karaimoznawcze*, red. T. Majda, Dialog, 1994, s. 141–144.
- Firkavičiūtė, Karina, red. *Čypčychlej učma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrлары*. Danielius, 1997.
- Firkavičiūtė, Karina. *Życie w pieśni karaimskiej*. Bitik & LMiTA, 2016.
- Firkowicz, Szymon. *Przyczynek do zagadnienia wpływów obcych na język karaimski*. „Myśl Karaimska”, z. 11, 1936, s. 69–72.
- Firkovič, M.[ihail] I[osifovič]. *Karaj Jyrлары*. Lietuvos kultūros fondas, Karaimų kultūros bendrija = Litovskij Fond Kul'tury, Obšestvo Karaimskoj Kul'tury, Vil'nius, 1989.
- Firkovič, Mihail, *Men' karajčë ūrânâm*. Nakładem autora, pismo ręczne, druk powielaczowy, oprawa introligatorska, Vil'nius, 1991.
- Firkovič, S.[emën] A.[dol'fovič], *Jazyšlar*. Nakładem autora, maszynopis, druk powielaczowy, oprawa introligatorska, Troch, 1971.
- Firkovičius, Mykolas, red. *Karaj koltchalary*. Tautybių departamentas prie Lietuvos, Respublikos Vyriausybės, Lietuvos kultūros fondas, Lietuvos karaimų kultūros bendrija, Vilnius, 1993.
- Firkovičius, Mykolas, red. *David' Bijniñ Machtav Čozmachlary. Psalmės*. Danielius, 1994.
- Firkovičius, Mykolas. *Mieñ karajče ūrianiam*. Danielius, 1996.
- Firkovičius, Mykolas. *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari. 1 bitik: Ochumach ūčiuñ kieniesada*. Baltos Lankos, 1998.
- Firkovičius, Mykolas. *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari. 2 bitik. Ochumach ūčiuñ adiet' vahdalarynda*. Baltos Lankos, 1999.
- Firkovičius, Mykolas, red. *Šelomonun mašallary* (= „Türk Dil Kurumu Yayınları”, nr 771). Ankara, 2000.
- Firkovičius, Simonas. *Bir kiun' ēdi... Buvo tokia diena...* red. Halina Kobeckaitė, Karina Firkavičiūtė. Lietuvos karaimų kultūros bendrija, Tautiniu bendriju namai, 2015.
- Gašiorowski, Stefan. „Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej w Wilnie i jego członkowie w latach 1932–1939”. *Karaj kiun'łari. Dziedzictwo Narodu Karaimskiego we Współczesnej Europie*, red. M. Abkowicz, H. Jankowski, Bitik, 2004, s. 71–83.
- Hopeavuori, Keijo. *Karaim Periodicals in the Karaim Language*. „Studia Orientalia Electronica”, t. 95(2003), May 2014, s. 169–176, <https://journal.fi/store/article/view/41661> [15.01.2022].
- Jankowski, Henryk. *On the Language Varieties of Karaims in the Crimea*. „Studia Orientalia”, nr 95, 2003a, s. 109–130.
- Jankowski, Henryk. *Position of Karaim Among the Turkic Languages*. „Studia Orientalia”, nr 95, 2003b, s. 131–154.

- Jankowski, Henryk. „The Question of the Existence of the Crimean Karaim and Its Relation to Western Karaim”. *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai (Straipsnių rinkinys, parengtas pranešimų, skaitytų tarptautinėje mokslo konferencijoje „610 osios totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje metinės“ 2007 m. rugsėjo 13–15 d. Vilniaus universitete, pagrindu)*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilniaus Universiteto Leidykla, 2008, s. 162–168.
- Józefowicz, Gabriel. *Słownik polsko-karaimski w dialekcie trockim*. Trakai, Vilnius, Warszawa, Wrocław, Gdańsk, Nashville, 2008.
- Juchniewicz, Szymon. *Podręczny słownik polsko-karaimski*. Bitik, 2008.
- Juchniewicz, Szymon. *Tirlik Trochta, tirlik jolda* (nieopublikowany utwór sceniczny).
- Jutkevicius, Aleksandras. *Karaj Aliėbiet' (Karaimų Abėcėlė)*. Nakładem autora, Troch, 2009.
- Kizilov, Mikhail. *Jan Grzegorzewski's Karaite Materials in the Archive of the Polish Academy of Sciences in Kraków*. „Karaite Archives”, t. 1, 2013, s. 59–84.
- Kobeckaitė, Halina. *Rozmówki polsko-karaimsko-litewskie*. Bitik, Wrocław, 2011.
- Kobeckaitė, Halina, red. *Ijov – Jobo Knyga – Kniga Iova*. Lietuvos karaimų religinė bendruomenė, Trakai, 2019.
- Kocaoğlu, Timur, Mykolas Firkovičius. *Karay. The Trakai Dialect* (= „Languages of the World/ Materials“, No. 458). Lincom Europa, Muenchen, 2006.
- Kowalski, Tadeusz. *Język karaimski*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926a, s. 4–5.
- [Kowalski, Tadeusz – materiał redakcyjny]. *Wycieczka naukowa prof. U.J. dr. T. Kowalskiego do Karaimów w Wilnie i Trokach*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926b, s. 23–24.
- Kowalski, Tadeusz. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. „Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 11, Kraków, 1929.
- Lavrinovič, M. M. *Karaj Tili – otuz segiz' sahat ašyra*. Nakładem autora, 1991.
- Lavrinovič, Mark. *Aziž Jazyšny Jomachlary*. Troch, Nakładem autora, 2002a.
- Lavrinovič, Mark. *Bir Bar Edi*. Nakładem autora, Troch, 2002b.
- Lavrinovič, Mark. *Karyndašlarymžny Chaznasy*. Nakładem autora, Troch, 2002c.
- Lavrinovič, Mark. *Russko-karaimskij slovar'*. Trakai (druk powielaczowy), 2007.
- Lavrinovičius, Markas. *Russko-karaimskij slovar'. Urus-karaj siožliugiū*. Nakładem autora, Trakai, 2012.
- Lavrinovičius, Markas, Diana Lavrinovič. *100 karaj tiliniū ūriatiuviū. Troch karaj sioziū (100 urokov karaimskogo āzyka. Trakajskij dialekt)*. Nakładem autora, Troch, 2021.
- Németh, Michał. „Przeszość, teraźniejszość i przyszłość karaimskiej działalności kulturalnojęzykowej”. *Karaimi*, red. Beata Machul-Telus, Wydawnictwo Sejmowe, 2012, s. 53–72.
- Németh, Michał. *O języku karaimskim i dziejach jego rozwoju*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 26, nr 2 (47), 2015a, s. 8–11.
- Németh, Michał. *O języku karaimskim i jego dziejach*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 26 nr 3 (48), 2015b, s. 20–23.
- Németh, Michał. *A Historical Phonology of Western Karaim. The Process of Its Diversification Into Dialects*. „Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis”, nr 132(3), 2015c, s. 167–185.
- Németh, Michał. *Nowy słownik języka krymskokaraimskiego Gulayhan Aqtay i Henryka Jankowskiego (2015) z dyskusją nad odrębnością tego języka w klasyfikacji języków w tle*. „Almanach Karaimski” t. 4, 2015d, s. 7–17.
- Németh, Michał. *A Historical Phonology of Western Karaim. The Process of Its Diversification Into Dialects. Part 2. Supplementary Data on the Absolute and Relative Chronology of Sound Changes*. „Rocznik Orientalistyczny”, nr 71(2), 2018, s. 146–161.
- Németh, Michał. „Gustaf Peringer's Karaim Biblical material revisited. A linguistic commentary on a text sample from 1691”. *Languages in Contact and Contrast. A Festschrift for Professor Elżbieta Mańczak-Wohlfeld on the Occasion of Her 70th Birthday*, red. Magdalena Szczyrbak, Anna Tereszkiwicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020a, Kraków, s. 295–309.
- Németh, Michał. *Listy Sergiusza Rudkowskiego do Profesora Tadeusza Kowalskiego*. „Almanach Karaimski”, t. 9, 2020b, s. 59–113.

- Radlov, Vassilij. *Opyt slovarâ tûrkskih narečij. / Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, t. 1–4, Imperatorskaâ Akademiâ Nauk, Sanktpeterburg, 1893–1911.
- Radlov, Vassilij. *Obrazcy narodnoj literatury severnyh tûrkskih plemen / Proben der Volkslitteratur der nordlichen türkischen Stämme*. t. 7: *Narečîâ Krymskago poluostrova / Die Mundarten der Krim*. Imperatorskaâ Akademiâ Nauk, St. Peterburg, 1896.
- Shapira, Dan. „The Turkic Languages and Literatures of the East European Karaites”. *Karaite Judaism*, Brill, 2003, s. 657–707.
- Sulimowicz, Anna. *Karaimskie czasopisma*. „Awazymyz”, nr 2(3), 1999a, s. 13–14.
- Sulimowicz, Anna. „Wpływ Tadeusza Kowalskiego na rozwój życia kulturalnego i społecznego w Łucku i Haliczu”. *Tadeusz Kowalski, 1889–1948*, Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998, red. Rita Majkowska (= „W służbie nauki”, nr 4), 1999b, s. 55–62.
- Sulimowicz, Anna. *Język karaimski. Starania o jego zachowanie*. „Języki Obce w Szkole”, r. 55, nr 6(228), 2001, s. 37–44.
- Sulimowicz, Anna. *Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego*. „Almanach Karaimski”, t. 2, 2013, s. 37–60.
- Sulimowicz-Keruth, Anna. *Z prywatnego archiwum Aleksandra Mardkowicza: listy z Poniewieża*. „Almanach Karaimski”, t. 10, 2021, s. 89–205.
- Şişman, Simon. *Gustaf Peringers Mission bei den Karäern*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, t. 102, 1952, s. 215–228.
- Špakovska, Ana. *Lietuvių-karaimų kalbų žodynas*. Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija, 2020.
- Wróblewska, Urszula. *Karaimi wileńscy w okresie międzywojennym. Protokoły z posiedzeń organizacji karaimskich. Edycja źródeł*. Trans Humana, 2015a.
- Wróblewska, Urszula. *Działalność kulturalno-oświatowa Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej*. Trans Humana, 2015b.
- Zaborski, Andrzej. „Tadeusz Kowalski (1889–1948)”. *Uniwersytet Jagielloński. Złota księga wydziału filologicznego*, red. Jan Michalik, Waclaw Walecki, Księgarnia Akademicka, 2000, s. 409–417.
- Zajączkowski, Ananiasz. *Literatura karaimska (Szkic bibliograficzny)*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926, s. 7–17.
- Zajączkowski, Ananiasz. *Najstarsza wiadomość o języku tureckim Karaimów w Polsce (z XVII w.)*. „Myśl Karaimska”, z. 12 (1937–1938), 1939, s. 90–99.
- Zajączkowski, Michael. *Jomachlar pratorunlarha*. Nakładem autora, Trakai, 2012.